

ZERDÜŞT'ÜN KUTSAL KİTABI AVESTA

Nimet YILDIRIM*

Özet

Tanrı Ahuramazda'nın peygamber Zerdüş't'e vahyettiği Avesta, İran dilleri ve edebiyatlarının en eski ve en önemli eseridir. Arapların İran'ı ele geçirmelerinden önceki dönemlerde İran'ın resmî devlet dini olan Zerdüştilik kutsal dinsel metinler derlemesi olarak (MÖ. VII. yüzyıl) elimize ulaşmıştır. Olağanüstü bir öneme sahip olan Avesta, birçok açıdan değerli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Avesta, MÖ. 2000'li yıllara dayanan geçmişle, Orta Asya ve çevre bölgelerin coğrafyalarında yaşayan halkları çok yakından ilgilendiren başta tarih, kültür, medeniyet, din, siyasî ve sosyal konular, inançlar, gelenek ve görenekler, mitolojiler, kahramanlık anlatıları olmak üzere birçok alanda çok önemli ve başka kaynaklarda bulunamayacak bilgilere yer vermektedir. Avesta'nın bir diğer önemli özelliği de belirtildiği gibi İran dillerinde kaleme alınmış en eski eser olmasıdır. Avesta "Beş Bölüm"den oluşur: 1. Yasna, 2. Yaştlar, 3. Visparad, 4. Horde Avesta, 5. Vendidad.

Anahtar Kelimeler: Avesta, Zerdüş't, Zerdüş'tün kutsal kitabı, Ahuramazda.

Abstract: Avesta, Mazdean religious tradition gives to the collection of its sacred texts. The sacred books of Parsees, or Zoroastrians, and the main source of our knowledge concerning the religious and spiritual life the ancient Persians. Avesta volumes contained writings not only on religious matters but on mythology, law, science, medicine, and history. The Avesta, is like a great pearl, in which layers and layers of material are added around a central core. The central core of the Avesta, and the oldest truly Zoroastrian part, is the Gathas, the five hymns of Zarathushtra. Avesta, as we now have it, is usually divided into five sections, relating to the ritual, hymns of praise, the liturgy, and the law. These sections: 1. Yasnas, 2. Yashts, 3. Vispered, 4. Minor texts, 5. Vendidad.

Keywords: Avesta, Zarathushtra, The sacred books of Zarathushtra, Ahuramazda.

1. AVESTA

Bilge tanrı **Ahuramazda**'nın İran peygamberi **Zerdüş't**'e vahyettiği *Avesta*, İran dilleri ve edebiyatlarının en eski ve en önemli eseridir. Arapların İran'ı ele geçirmelerinden önceki dönemlerde İran'ın resmî devlet dini olan Zerdüştilik kutsal dinî metinler mecmuası olarak (MÖ. VII. yüzyıl) elimize ulaşmıştır. İran'ın Araplar tarafından ele geçirilmesi (21/642) ve sonra da İran topraklarında İslâm dininin hızla yayılmasının ardından eski dinin inanırları, inançlarını daha özgür ortamlarda yaşamak için zorunlu olarak başka birtakım coğrafyalara giderlerken, İranlı Zerdüş't inanırlarının önemli bir kısmı da Hindistan'a göç etti. Günümüzde de varlıklarını sürdürmekte olan, inanışlarını yaşayarak koruyan ve bugüne kadar getiren Hindistan'daki Zerdüş't inanırları, sınırları belli bir dinî grup oluştururlar.¹

Arap fetihleri süresince (9-21/630-642) İran'ın batı bölgelerinde yaşamakta olan bir kısım Zerdüş't bağlıları da doğu kesimlerinde daha güvenilir yerlere; **Sistan**, **Kirman** ve **Mekran**'a göç ederek oralara yerleştiler. Zerdüş't inanırlarının MS. VII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren bu bölgelerden başlayan Hindistan'a göçleri, özellikle Moğollar döneminde yoğunlaşarak birkaç yüzyıl boyunca devam etti. Resmî arenada "**Parsiler**" adıyla bilinen Zerdüş't inanırları, Hindistan'da başta Bombay olmak üzere birkaç şehirde yaşarlar. O bölgede orta çağda Gocerat Dili'ni kullanmaya başlayan Parsiler'in günümüzde kullandıkları dil ile kendileri dışında çevre bölgelerde yaşayanların dilleri aynıdır. XV. yüzyıldan itibaren Parsiler'in dinî kitapları da Gocerat Dili'nde yazılmaya başlanmıştır. Bunların dışında sayıları çok fazla olmayan birtakım Zerdüş't inanırı da İran topraklarında yoğun olarak **Kirman**, **Yezd** bölgelerinde; küçük gruplar halinde de **Tahran**, **Şiraz**, **Kaşan** ve diğer bazı şehirlerde yaşamlarını sürdürmektedirler.²

Zerdüş't inanırlarının kutsal kitapları *Avesta* ve ilk yazma nüshaları konusunda bilim adamları ilk bilgilere XVII-XVIII. yüzyıllarda eriştiler. Ancak fazla bilinmeyen bir dilde yazılmış olması nedeniyle kutsal *Avesta* metninden

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu dilleri ve Edebiyatları bölümü Fars dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. (yildirim2002@hotmail.com).

¹ Oranskii, İosif Mikhailovich, *Fıkhu'l-luğa-yi İrânî* (çev. Kerîm-i Keşâverz), Tahran 1379 hş., s. 65.

² Oranskii, *Fıkhu'l-luğa-yi İrânî*, s. 65-66.

yararlanma imkanı bulamadılar. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Fransız bilim adamı, ünlü oryantalist **Anquetil Du Perron** (1731-1805), Hindistan'a yaptığı bilimsel amaçlı bir seyahat sonrasında *Avesta* araştırmalarını başlattı. Hindistan'da altı yıl boyunca (1755-1761) sürdürdüğü araştırmalar sonucu, birçok zorluğu aşarak Zerdüşt din adamlarıyla yoğun görüşmeleri ve ortak çalışmalarıyla Zerdüşt gelenekleri, inanışları ve örflerini yakından tanıdı. *Avesta* ile diğer Zerdüşt kutsal metinlerinin yazıldığı dili öğrendi ve önemli *Avesta* nüshalarını elde etti. 1761 yılında Paris'e dönen Perron, bu alandaki yoğun çalışmalarını sürdürerek *Avesta*'nın orijinal metni ve ilk çevirisini açıklamalarla birlikte Fransızca olarak **Zend-Avesta** adıyla bilim dünyasına sundu. Böylece eski İran edebiyatının en önemli yapıtı, bilim adamları ve araştırmacıların elinde önemli bir kaynak olarak yer almaya başladı.³ Bu tarihten itibaren hem İran'da ve hem de uluslararası edebiyat ve bilim çevrelerinde *Avesta* eksenli çok sayıda önemli çalışmalar ortaya çıkmaya başladı.

Olğanüstü bir öneme sahip olan *Avesta*, birçok açıdan değerli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. *Avesta*, MÖ. 2000'li yıllara dayanan geçmişle, Orta Asya ve çevre bölgelerin coğrafyalarında yaşayan halkları çok yakından ilgilendiren başta tarih, kültür, medeniyet, din, siyasî ve sosyal konular, inançlar, gelenek ve görenekler, mitolojiler, kahramanlık anlatıları olmak üzere birçok alanda çok önemli ve başka kaynaklarda bulunamayacak bilgilere yer vermektedir. *Avesta*'nın bir diğer önemli özelliği de belirtildiği gibi İran dillerinde kaleme alınmış en eski eser olmasıdır.⁴

Değişik zamanlarda, farklı kişiler zamanından derlenerek yazıya aktarılan *Avesta*'nın bütünü göz önüne alındığında aradaki bu zaman ve mekan farklılıkları değişik boyutlarıyla yansımaktadır. En eski bölümleri, MÖ. II. bin yılın ilk yarısında Orta Asya bölgesinde ortaya çıkmıştır. Bu tarihler, Farsça konuşan İranlı kabilelerin, Orta Asya topraklarında hayvancılıkla geçimlerini sağladıkları ve konargöçer bir hayat yaşadıkları dönemlere rastlar. Buradan hareketle *Avesta*, çöllerde yaşamını sürdüren, temel geçim kaynakları hayvancılık olan halkların hayat tarzları, gelenek ve görenekleri, dinî inanışları ve mitolojik anlatılarını yansıtan en önemli yapıt olduğu söylenebilir.⁵

³ Oranskii, *Fıkhu'l-luğa-yi İrânî*, s. 66.

⁴ *A.g.e.*, s. 66.

⁵ Oranskii, *Fıkhu'l-luğa-yi İrânî*, s. 68; Turâbî, Seyyid Muhammed, *Târih-i Edebiyyât-i İrân Piş Ez İslâm*, Tahran 1373 hş., s. 32.

Avesta'nın, Zerdüşt'ün bizzat kendisi tarafından kaleme alınan, onun kutsal öğretileri ve ilahileri olarak bilinen kısımları/Gatalar, aynı zamanda bazı eski Asya kavimlerinin kitlesel dönüşüm hareketlerini gerçekleştirdikleri ve özellikle ekonomik açıdan yeni birtakım gelişmeler sağladıkları, tarım ve hayvancılığın birlikte yürütüldüğü, yerleşik yaşam biçimlerinin gündemde olduğu çağların değerlerini yansıtmaktadır.⁶

Daha sonraki çağlar, özellikle Ahâmenişler döneminde, Zerdüşt inanışı, devletin resmî dini olarak kabul edildi. MS. ilk yüzyıllarda Zerdüşt din adamları da, siyasî ve sosyal alanlardaki gelişmelerin de desteğiyle toplumda çok önemli konumlar edinerek nüfuzlarını önemli ölçüde artırdılar. Özellikle Sasanîler döneminde (III.-VII. yüzyıllar) bizzat hükümdarların da destekleriyle çok güçlendiler. Sasanîler döneminde bu yakın ve yoğun ilginin oluşturduğu ortamda din ve devlet işleri birleştirildi. Sasanî İmparatorluğu bir din devleti halini aldı. *Avesta*'nın son ve kesin metninin düzenlenmesi, yazıya tam şekliyle aktarılması gereği ortaya çıktı. Asırlar boyu tanrılar ve millî kahramanlarla ilgili olarak söylenmiş ve dilden dile sözlü aktarımlar yoluyla iletilmiş olan eski ilahiler, dinsel, mitolojik rivayetler ve halk hikayeleri (daha sonraki çağlarda *Avesta* içerisinde yer alan anlatılar), sadece sözlü anlatımlar yoluyla kuşaktan kuşağa aktarılarak varlıklarını sürdürürken, sözlü olmaları nedeniyle zamanla birtakım değişikliklere uğramış, bir kısmı ortadan kaybolmuş ve bir kısım yeni dinî-mitolojik değerler de eklenerek tamamlanmış şekilleriyle aktarılmışlardır.⁷

Geleneksel Zerdüşt inanışına göre *Avesta*, Ahâmenişler döneminde vardı ve altın yazılarla sığır derisine yazılmış nüshası başkent **İstahr** hazinesinde ya da devlet arşivinde saklanmaktaydı. Söz konusu nüshalar, **Makedonyalı İskender**'in (hük. MÖ. 336-323) İran'ı ele geçirdiği dönemlerde (MÖ. 325) ortadan kaldırılmış, daha sonra Part hükümdarları **I. Belâş** (hük. 51-78) döneminde yeniden derlenmesi için çalışmalar başlatılmış ve yeni *Avesta* versiyonu **Genc-i Şîz/Urûmiyye Ateşkesesi**'ne teslim edilmiştir.⁸

Avesta'nın ilk olarak Arami alfabesiyle yazıldığı, bu alfabenin miladî tarihin başlangıcına yakın devirlerde İran, Orta Asya gibi bölgelerde, değişik

⁶ Oranskii, *Fıkhu'l-luğa-yi İrânî*, s. 68.

⁷ *A.g.e.*, s. 69.

⁸ Oranskii, *Fıkhu'l-luğa-yi İrânî*, s. 69.

İran dillerini yazmada da yaygın olarak kullanıldığını biliyoruz. Aynı çağlarda İran yöresel gelenekleri de Yunan gelenek ve görenekleri karşısında yeniden dirilmeğe başlamıştı. Bu dönemlerde yeniden ortaya konulmaya çalışılan, diriltilmek istenen önemli değerler arasında eski İran efsaneleri, mitolojik rivayetleri ve dinsel inanışlarıyla ilgili rivayetleri de yer alır. Bu derlemeler, daha sonra *Avesta*'ya da girmiştir.⁹

Sasanî İmparatorluğu döneminde İran millî ve dinî değerlerinin derlenip toparlanması projesi çerçevesinde *Avesta*'nın da yeniden düzenlenerek yazılması projesine önem verildi. Zerdüş inancının, toplumda güçlü temellere dayandırılması amacıyla önemli programlar uygulamaya konuldu. Bu inancın toplumun her türlü ihtiyacına cevap verecek şekilde geliştirilmesi ve çağın gereklerine uyumu sağlandı. Zerdüş mübedleri ve *Avesta*'yı derleyenler, bu doğrultuda bazı bölümleri çıkartıp yerine çağın gereklerine uyan yeni bölümler eklemişler, kutsal metni Arami yazı sistemine dayanılarak oluşturulmuş Orta Farsça Alfabeti'ni kaynak alan "**Avesta Alfabeti**" adlı yeni bir yazıyla yazmışlardır. Ancak bu dilin, sadece birtakım mübedler tarafından bilinmesi ve kısa bir süre sonra ölü diller arasına katılmasıyla kutsal kitap, o zamanın canlı dillerinden olan **Orta Farsça**'ya çevrildi. *Avesta*'nın nihaî ve dinsel otoriteler tarafından kabul edilen en son şekli, IV. yüzyılda Sasanî hükümdarlarından **II. Şâpûr** (hük. 310-379) döneminde yazıldı. Orta Farsça'ya çevirisi ve tefsirlerinin yazılması da, VI. yüzyılda **I. Husrev** (hük. 531-579) döneminde gerçekleşti.¹⁰

Günümüze kadar gelmeği başarmış Farsça Zerdüş inancı eksenli kaynaklar, *Avesta*'nın elde bulunmayan orijinal ve tam metni hakkında ayrıntılar verir. Bir Zerdüş ansiklopedisi olarak bilinen *Dînkerd*, *Avesta*'nın, Arapların İran'a girişlerinden önceki şeklini oluşturan, her biri ayrı bir konuya ayrılmış, özgün isimleriyle bilinen "21 Nesk"i hakkında detaylı bilgi içerir. *Avesta* sadece dinsel konulara yer veren bir kitap değildir. Ana başlıklarıyla şu konularda bilgileri de içerir: Ahlak, gelenek ve görenekler, manevî hayatın dinamikleri, kötülüklerden sakınma, erdem, dinsel törenler, mezdiyesnâ inancı ve gerekleri, evrenin yaratılışı, dünya ve ahiret, kıyamet, ölüm sonrası hayat, mitolojik rivayetler, kahramanlık anlatıları, astronomi, astroloji, hukuk kuralları, dünyanın yapısı, tıp, Zerdüş'ün çocukluğu ve kötülüklerden uzak durması, hükümdar Goştâsp, Zerdüş'ün Goştâsp üzerindeki etkisi, adalet, kurtuluş

⁹ *A.g.e.*, s. 72.

¹⁰ *A.g.e.*, s. 72.

yolları, ülke yönetimi, ordu, akrabalarla evlilik, iman esasları, din adamlarının görevleri, ahirette ödül ve cezalar, kirlilik ve pisliklerden temizlenme, kötülüklerden korunma, ruhun ölümden sonraki serüveni, Ahuramazda ve kutsal ölümsüzlerin övgüsü...

En eski tarihli *Avesta* versiyonu XIII. ve XIV. yüzyıllara ait olup "21 Nesk" ve "5 Bölüm"den oluşmaktadır. 1174/1761 yılına kadar Zerdüş inananları dışında kimse *Avesta* alfabeti, yazısı ve *Avesta*'nın içeriğiyle ilgili bilgiye sahip değildi. Belirtildiği gibi söz konusu yılda **Anquetil-Du Perron** *Avesta*'nın Fransızca çevirisini üç cilt halinde yayınlamış, bilim çevrelerinin *Avesta* ile tanışmasını sağlamıştır. Farslar *Avesta*, *Zend* ve *Zend Avesta* isimlerini çok eskilerden beri bilmelerine rağmen 1305 hş./1926 yılında **İbrâhîm-i Pûrdâvûd**'un Gâhân metinlerini ve daha sonra da *Avesta*'nın diğer bölümlerini Farsça'ya çevirmesiyle birlikte *Avesta* Dili ve yazısıyla, aynı zamanda bu kutsal metnin içeriğiyle de tanışma imkanı buldular.¹¹

Zerdüş rivayetlerine göre; kutsal *Avesta*'nın 21 Nesk'i, bilge tanrı Ahuramazda tarafından Zerdüş'e vahiy yoluyla gelmiştir. Zerdüş, Keyânî¹² hükümdarı **Goştâsp**'in emriyle bu vahiyleri iki nüsha halinde kaleme almış, bu nüshalardan biri hükümdarlık hazinesinde ve diğeri de "Zernibişt" adıyla bilinen Persepolis Devlet Arşivleri Merkezi'nde koruma altına alınmıştır.¹³ İskender'in

¹¹ Ebu'l-Kâsimî, Muhsin, "Evistâ", *Dâ'iretü'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî/DMBİ*, Tahran 1380 hş., X, 441.

¹² İran millî efsanelerinde sık sık anılan İranlı tarihî-mitolojik bir hanedan olan Keyânîler, *Şâhnâme*'de Pişdâdîler'den sonra yönetime gelen, Keykubâd tarafından kurulan ikinci İranlı hanedan olarak geçer. Sırasıyla Keyânî hükümdarları: **Keykubâd**, **Keykâvûs**, **Keyhusrev**, **Lohrâsp**, **Goştâsp**, **Behmen**, **Humây** ve **Dârâ**. Bunlardan sonuncusu Dârâ, İskender tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra öldürülmüştür. İran tarihinin ikinci önemli devresi bu hanedanla başlamıştır. Pişdâdîler sülalesi çağı daha çok mitolojik ağırlıklı olmasına karşın, Keyânîler dönemi hükümdarları arasında özellikle de Keykubâd-Keyhusrev dönemleri olmak üzere, bir uyum ve bütünlük söz konusudur. Bu dönemde mitolojik ayrıntılar da, diğer tarihî gelişmelerin yanında eski İran halkları ve millî tarihleri konusunda temel yapıları oluşturur. Bu dönemin bir diğer özelliği de, Hint-İran ortak Âryâ millî tarihi ve mitolojisinden oluşan Pişdâdîler döneminin tersine sadece İranlılara özgü oluşudur. Keyân kelimesi, *Avestâ*'da; "Kavî: hükümdar, emir ya da komutan" olarak geçerken daha sonraları, "Keyânî" ve "Keyânîyân" şekilleriyle bu hanedanın ismi olur. *Şâhnâme*'de bu kelime daha çok Keyânîler sülalesinden hükümdarlar için kullanılırken, zaman zaman "hükümdar" ve "sultan" anlamlarında da görülür. (Berzger, H.-Sâdikî, F., "Keyânîyân", *Dânişnâme*, I, 720).

Goştâsp, Keyânî hükümdarlarından Lohrâsp'in oğludur. Zerdüş onun döneminde ortaya çıkmış ve dinini yaymıştır. *Avestâ*'da Goştâsp'tan, Mazda inancına bağlı, dürüst, iyi ahlaklı, Keyânî Ferr'ine sahip kişilik olarak söz edilir. O, Gâtâlar'da adı geçen tek hükümdardır. Bunun yanı sıra Zerdüş ile çağdaş olması da ona önemli bir ayrıcalık kazandırmaktadır. (Âmûzgâr, *Târih-i Esâtîrî-yi İrân*, s. 74-77).

¹³ Dusthâh, Celîl, *Avesta*, Tahran 1381 hş., I, (Giriş), 14; Âştîyânî, Celâluddîn, *Zertuş, Mezdiyesnâ ve Hükümet*, Tahran 1381 hş., s. 119; Bausani, Alessandro, *İrânîyân* (çev. Mes'ûd-i Recebnîyâ), Tahran 1359 hş., s. 32; Ebu'l-Kâsimî, Muhsin, "Evistâ", *Dâ'iretü'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî/DMBİ*, Tahran 1380 hş., X, 441.

İran'ı ele geçirmesinden sonra onun emriyle *Avesta*'nın bilimsel kısımları Yunan diline çevrilmiş, kalan kısımları yakılarak ortadan kaldırılmıştır. Sonraki dönemlerde Eşkânî hükümdarlarından **I. Belâş**'ın (51-77) emriyle *Avesta* metinleri yeniden toplanarak derlenmiş, **Erdeşîr-i Bâbekân** (hük. 226-241) döneminde de dönemin baş mübedi **Tansar** tarafından yeniden düzenlenmiştir. **I. Şâpûr** (hük. 241-272) zamanında yazıya aktarılan *Avesta* **II. Şâpûr** (hük. 309-379) zamanında **Âzerbâd Mihrespendân** tarafından gerçek şekillerinden derlenerek oluşturulmuş, daha sonra **Enûşîrvân**'ın (hük. 531-579) emriyle mübed **Vihşâpûr/Bihşâpûr** tarafından incelenerek son şekli verilmiştir. Bölümleri değişik dönemlerde oluşturulmuş olan *Avesta*'nın en eski kısımları (Gâhân ve Yasaların bazı bölümleri) MÖ. 1000 yıllarında; bir kısmı Ahâmenişler çağında; *Horde Avesta* ise **II. Şâpûr** döneminde düzenlenmiştir.¹⁴

Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf* adlı eserinde *Avesta*'nın 12.000 öküz derisi üzerine yazılmış olduğunu, ancak bunların İskender'in saldırısı sırasında ortadan kaybolduğunu belirtir. *Avesta*, Sasanîler döneminde, yani Zerdüş'tün yaşadığı dönemden yaklaşık 850 yıl sonra yeniden kaleme alındığı sırada Avesta Dili artık ölü bir dil haline gelmişti. Bu kitabı Pehlevice'ye çeviren mübedler¹⁵ gerekli yerlerde açıklamalar yapmış, ayrıca *Avesta* dilinden-Pehlevice'ye *Ferheng-i Oim* adı verilen bir de sözlük hazırlamışlardır.¹⁶

Zerdüş'tün kutsal kitabı *Avesta*'nın adı; çeşitli kaynaklarda “Ebestâ”, “Vestâ”, “Est”, “Estâ”, “Evistâ”, “Bestâk”, “Ebestâk”, “Ebestâg”, “Efestâ”, “Epestâ” vb. birbirinden değişik şekillerde geçse de en yaygın şekli *Avesta*'dır. Alman araştırmacı **J. Oppert** (1825-1905), *Avesta* adının Bisütûn Yazıtları'nda

¹⁴ Dusthâh, *Avestâ*, I, (Giriş), 15; Ebu'l-Kâsimî, Muhsin, “Evistâ”, *DMBİ*, X, 441.

¹⁵ **Mübed**: “Hîrbed” ve “destûr” adlarıyla anılan din adamları grubunda yer alan mübed, Avestâ Dili'nde; “meğû”, Pehlevî dilinde; “meğupet” şekliyle bilinir. “Mübed” kelimesi de, Pehlevice'deki “magopat” ile eş anlamlı olarak: “muğların önderi ve büyüğü” anlamını ifade eder. Muğ, aslında Âd kavmi kabilelerinden, din adamları yetiştiren ve ruhanî makamın tek sahipleri olarak bilinen birinin adıdır. Zerdüş'lilik, İran'ın batı ve güney bölgelerinde, Med İmparatorluğu'nun egemen olduğu yörelerde yaygınlaşmaya başladığında, muğlar yeni dinin öncüleri konumunu elde edip o alanda ilerlemeğe başladılar. *Avestâ*'da; “din adamları ya da ruhanîler sınıfı” yine o eski isimleriyle, “athravan” kelimesiyle ifade edilirlerken, Eşkânî ve Sâsânî dönemlerinde bu sınıftaki din adamlarına genellikle “muğ” adı verilmiştir. Eski şekli “meğûbet” olan “mübed” ise, günümüze kadar “Zerdüş'tün din önderleri ve din adamlarının adları” olarak kullanılmaktadır. (Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtir*, s. 393; Oşiderî, *Dânişnâme*, s. 439).

¹⁶ Tokmak, A. Naci, “İran”, *DİA, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII, 416.; Turâbî, *Târih-i Edebiyyât-i İrân Pîş Ez İslâm*, s. 32-33; Şâhruhî, Nûşîn, *Ustûre-yi Âferîniş*, *İrânşînâsi*, (Bethesda 2000), XII/2, 341; *Avestâ ve Avestâ* ile ilgili araştırmalar için bk. Kellens, J., “Avesta”, *ÉIr*, III, 35-44.

“Abasthâm” şeklinde geçtiğini ifade eder. **K. F. Geldner** (1852-1929) ve diğer bazı araştırmacılar *Avesta* kelimesinin: “*esas*”, “*temel*”, “*asıl metin*” anlamlarında kullanılan “upasta” kelimesinden türemiş olduğu kanısındadırlar.¹⁷ Hintli araştırmacı **Dhalla**, *Avesta*'nın “*vid: bilmek*” mastarından türemiş olduğunu, “*bilgi*” ve “*akıllılık*” anlamlarında kullanıldığını belirtir. Farsça'da yaygın olarak *Avesta*, İranlıların eski peygamberleri Zerdüş'tün kutsal kitabının adıdır ve “*metin*”, “*esas*”, “*temel*” anlamlarına gelir.¹⁸ Bu kitabın yazılmış olduğu dile de, “Avesta Dili” adı verilir. *Avesta* ile ilgili eserler dışında bu dilde kaleme alınmış hiçbir eser yoktur. *Avesta*'da bile bu dilin kökeni ve nereden geldiği konusunda bir bilgi yer almaz. Belki de bu yüzden *Avesta* kelimesinin ne anlama geldiği de tam olarak bilinmez. Ancak Farsça “*sitâyîş: övgü*” anlamına kullanıldığı tahmin edilmektedir. Dilbilim araştırmalarının verilerine göre Avesta Dili, İran'ın doğu bölgelerine ait bir dildir.¹⁹

Eski İran'dan yazılı metinler olarak birbirine yakın, ancak biraz farklı dillerde kaleme alınmış iki dizi eser kalmıştır. Bunlardan biri Güney Batı İran dili (Eski Farsça/Ahâmeniş Farsça'sı) ve çivi yazısıyla büyük Ahâmeniş krallarının emirleriyle kayalıklara, taşlara, saraylar ya da önemli yapıların duvarlarına, çeşitli kaplar ve mühürler üzerine işlenmiş metinler; diğeri de Avesta Dili ile yazılmış *Avesta*'dır. Bu kitabın alfabesi, “Dîn Debîrî”, “Dîn Defîrî” isimleriyle bilinir. **Abdullâh b. Mukaffâ** (ö. 143/760), İslâm öncesinde İran'da kullanılan alfabelerden söz ederken *Avesta*'nın “dîn debîrî” ile yazıldığını belirtir. Mes'ûdî'ye göre bu alfabe altmış harflidir. Buradan Sasanîler döneminde *Avesta* alfabesine “**Dîn Depîrîyye**” adı verildiği anlaşılmaktadır. Kırk dört harfi bulunan bu alfabeyle 1325 yılında yazılmış en eski *Avesta* metni Kopenhag'da bulunmaktadır.²⁰

Avestâ'nın ilahileri ve Tanrı'ya yakarıları içeren duaları kesin belli olmayan bir dönemde muhtemelen Arâmî diliyle kaleme alınışına kadar uzun

¹⁷ Mu'in, Muhammed, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, Tahran 1338 hş., I, 171; Oşiderî, Cihângîr, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, Tahran 1371 hş., s. 35.

¹⁸ Mu'in, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 170-171; Humâyî, Celâluddîn, *Târih-i Edebiyyât-i İrân* (nşr. Mâhduht-i Bânû Humâyî) Tahran 1375 hş., I, 234; İsfehânî, Rızâ, *İrân Ez Zerdüş'tâ Kıyâmâhâ-yi İrânî*, Tahran 1369 hş., 46-47; Âştîyânî, *Zertuş'tâ, Mezdiyesnâ ve Hükümet*, s. 121-122; Kellens, J., “Avesta”, *Encyclopedia Iranica/ÉIr*, III, 44.

¹⁹ Mu'in, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 171.

²⁰ *A.g.e.*, I, 186-187.

zamanlar eski dönemlerin geleneklerinde görüldüğü gibi dilden dile aktararak korunmuştur. *Avesta*'nın yazıya geçirildiği tarih konusunda birbirinden çok farklı görüşler bulunmakta, bunlardan belli, kesin bir tarihe varılması oldukça zor görülmektedir. Burada kesin olan konu, mübedlerin *Avesta*'nın ayinlerde ve dinî törenlerde sürekli okudukları bölümlerini ezberlemiş olmalarıdır.²¹ Ancak bugün elde bulunan *Avesta* kesin olarak Sasanîler döneminde yazıya geçirilmiştir. Bu konuda görüş birliği bulunmaktadır. **Roman Ghirshman** (1895-1979) bu konuda şunları söylemektedir. “*İranlıların da, Sasanîler döneminde ehl-i kitab olan Bizanslılardan geri kalmamak için onların silahlarına benzer bir silahla donanmaları, kutsal değerlerini ve geleneklerini onlar gibi yazıya geçirmeleri gerekiyordu. Bunu Avesta'yı yazıya geçirerek yaptılar. Çok eski çağlara ait sözlü rivayetleri yazıya aktardılar.*”²²

Avesta'nın en eski bölümü Gâtâlar'ın ortaya çıkış tarihi Zerdüş'tün yaşadığı çağdır. Ancak henüz bu ilahilerin ne zaman, hangi alfabeyle yazıldığı konusunda bilgi yoktur. Bazı *Avesta* araştırmacıları, Zerdüş'tün yaşadığı dönemlerde henüz İran bölgesinde metinleri yazıya geçirmede kullanılan bir alfabe olmadığını, Zerdüş'tün ilahilerinin de diğer metinler ve eski destanlar gibi sözlü olarak aktarıldığı, Ahâmenişler devrinde muhtemelen Finikeliler ya da Babillilerden iktibas edilen ve Ârâmi yazısı olarak bilinen alfabeyle yazıya aktarıldığı kanısını taşırlar.²³

Avesta; “Yasna”, “Yaştlar”, “Visparad”, “Vendidâd” ve “Horde *Avesta*” adlı beş bölümden/kitaptan meydana gelir. Bunlardan ilahiler mecmuası olan Yasna'nın on yedi ilahisinin dili *Avesta*'nın diğer bölümlerinkine oranla farklı ve daha eskidir. Diğer bölümlerden ayırt etmek için bunlara ilahiler anlamına gelen “Gâtâlar” veya “Gahlar” adı verilmiştir. Gâtâlar'ın dilini Zerdüş'tün dili sayanlar vardır.²⁴ *Avesta*, Zerdüş'tin adamları tarafından Sasanîler devrine kadar sözlü olarak nesilden nesile nakledilmiştir. Sasanîler döneminde halk tarafından anlaşılabilir duruma düşmesi üzerine unutulmasını önlemek için din adamları yeni bir yazı icat etmişler, bu yazıyı sadece *Avesta*'yı yazmak için kullanmışlardır. “*Avesta Yazısı*” adı verilen bu yazı, Sasanî devrinin diğer

²¹ *A.g.e.*, I, 182.

²² *A.g.e.*, I, 185.

²³ Dusthâh, *Avestâ*, Önsöz, s. 13.

²⁴ Gâtâlar, **Ali Nihat Tarlan** tarafından Zerdüş'tün *Gataları* adıyla Türkçe'ye çevrilmiş ve yayınlanmıştır (İstanbul 1951).

yazıları gibi Arami alfabesinden alınmış olup sağdan sola doğru yazılır. Arami harfleriyle *Avesta* harfleri şekil olarak birbirine benzemekle birlikte yazılışları farklıdır.²⁵

Avesta metinlerinden hareketle Zerdüş'tin dini şöyle özetlenebilir:

1. Büyük tanrı Ahuramazda'dır. Bütün evreni ve fizik ötesi varlıkları yaratan odur. Kutsal ve arınmıştır. Kötülükler asla ona yaklaşamaz. Özgün dünyasında tek egemen tanrı olarak yaşar. Bütün yaratıklarını ilk ve en önemli sembolü **Spend Mînû**²⁶ ile yaratır. Spend Mînû ile **Behmen**²⁷ ve **Ordîbehişt**²⁸ onun zâtı ve asıl cevheriyle bir bütündür. Ahuramazda onların hem babası ve hem de yaratıcılarıdır. Ehrimen'in saldırıları sonucu kötülükler ve kargaşa

²⁵ Yazıcı, Tahsin-Öztürk, Mürsel, “İran”, *DİA*, XXII, 414.

²⁶ “**İspent Mînû**” ve “Sifend Mînû” şekilleriyle de bilinen Spend Mînû Pehlevî dilinde; “sepentâ/Spentâ mainyu”, *Avestâ*'da; “Sepentâg Mênog: kutsal ve arı akıl, rûhu 'l-kudîs, karşılıksız çok veren, ruh artıran” anlamlarıyla Gâtâlar'da, Ahura Mazda'nın en güzel cilveleri olarak kabul edilir. (Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 240). Zerdüş'ten sonra Ahura Mazda'nın bu en önemli cilvesi, zamanla onun için ayrılmaz bir özellik olmuş, Pehlevî edebiyatında her zaman sanki Ahura Mazda ile eş anlamlı bir kelime gibi onunla birlikte yan yana kullanılır olmuştur. Yesnâlar'dan anlaşılacağına göre; diğer imşâspendler yaratıcıyla insanlar arasında birer iletici oldukları halde, Spend Mînû, Ahura Mazda ile kullanı arasında bir araçtır. Bazı batılı araştırmacılar Spend Mînû'yu Hıristiyanlıktaki Tanrının oğlu olduğuna inanılan “holy ghost: kutsal ruh” ile karşılaştırırlar. (Yâhakkî, *Ferheng-i Esâtîr*, s. 240; Oşiderî, *Dânişnâme*, s. 318; Afîfî, *Esâtîr*, s. 552; Âmûzgâr, *Târîh-i Esâtîr-i Irân*, s. 15-16).

²⁷ **Behmen**: “iyi düşünce”. Mazdeist inanışta imşâspendlerin en büyüklerinden ya da büyük meleklerden birinin adı olan Behmen, *Avestâ*'da; “Vohu Manah/Homene”, Pehlevîce'de; “Vohuman”, Farsça'da; “Vehmen/Behmen” adıyla bilinir. Zerdüş'tin inanışında “altı büyük melekler” olarak kabul edilen “imşâspendler”in birincisidir. Behmen bütün bunların önünde yer alır ve “furuğan furûg: ışıklar ışığı” olarak da adlandırılır. İlk yaratılanlardan biridir. Yesnâlar'da; Ahura Mazda'nın oğlu olarak nitelenen Behmen, kıyamet gününde hakemlik yapacaktır. İnsanların iyi düşüncelerini sağlayan güç odur. Ölümünden sonra dirildiklerinde de iyilerin ruhlarını cennetin en yüce katlarına götüreceğine inanılır. (Dusthâh, *Avestâ*, II, 952; Afîfî, *Esâtîr*, s. 464; Pürdâvûd, İbrâhîm, *Ferheng-i Irân-i Bâstân*, Tahran 1380 hş., s. 72-73; Oşiderî, *Dânişnâme*, s. 182; Âmûzgâr, *Târîh-i Esâtîr-i Irân*, s. 16; Mokri, M. “İran”, *EL*² (İng.), IV, 11.)

²⁸ **Ordîbehişt/Asha**: *Avestâ*'da; “Arta-vahishta” “Asha-vahishta”, “asha”, Aşāvahšta: *doğruluk, dürüstlük, kanun, temizlik*” ile “hishta; en iyi”²⁸ kelimelerinden oluşan “en iyi varlık, dünyanın en iyisi, iyi düzen”, “en iyi doğruluk”, “en iyi temizlik” anlamlarında bir kelimedir. Ordîbehişt, manevî dünyada Ahura Mazda'nın doğruluk, temizlik ve kutsallığının simgesi, maddî alemde ise, yerküredeki bütün ateşlerin sorumlusudur. “*Kutsal ölümsüzler*” olarak inanılan meleklerin en güzeli olduğuna inanılır. Sadece yanlışlıklar karşısında oluşuyla değil, tanrının kanunlarının temsilcisi olduğu, dünyanın etik düzenini sağlaması nedeniyle de önemlidir. Asha'yı tanımayanlar, cennet yüzü göremezler. Ordîbehişt, *Avestâ*'nın birçok yerinde saygınlığı ve övgülerle anılır. Yaştların bir tanesi bunun özellikleri ve övgüsüne ayrılmıştır. Yesnâlar'da Ahura Mazda, dünyayı yaratırken Ordîbehişt'in yardımıyla bitkileri var etmiştir. Eski İran takviminde her ayın 3. günü ve her yılın 2. ayına bu imşâspend'in adı verilmiştir. (Dusthâh, *Avestâ*, II, 907; Pürdâvûd, *Ferheng-i Irân-i Bâstân*, s. 55; İftihârzâde, *Irân, Âyîn ve Ferheng*, s. 181; Hinnells, John Russells, *Şinâht-i Esâtîr-i Irân* (çev. Amûzgâr, Jâle-Tefezulî, Ahmed), Tahran 1382 hş., s. 72; Mokri, M. “İran”, *EL*² (İng.), IV, 11).

yeryüzüne girmeğe yol bulup insanlara zarar verse de sonunda Ahuramazda galip gelecek ve ilk arılık yeniden yeryüzüne dönerek egemen olacaktır.²⁹

2. Varlık, “Asha: *doğruluk*” ve “Durûc/durûğ: *yalan*” güçleri arasında paylaştırılmıştır.

Avesta genel olarak; Ahuramazda, kutsal ölümsüzler, tanrıların övgüsü, ahlakî ve dinî konular, mitolojik rivayetler ve ulusal efsaneler gibi konulara yer vermektedir. Bazı bölümleri yazılış tarihleri açısından Zerdüş zamanına kadar giden ve Zerdüş'ün yaşadığı çevre hakkında da önemli ayrıntılar içeren Gâtâlâr, Yasnalar ve Yaştlar'da da önemli bilgiler vardır. *Avesta* “tarihî”, “dinî” ve “edebî” olmak üzere temelde üç konuda çok önemli bilgiler içerir. Tarihî açıdan *Avesta* da diğer kaynaklar gibi kendisini ortaya koyanların hayat tarzları ve inanış sistemleriyle ilgili önemli detaylara yer verir.³⁰

Bu kutsal metnin en eski bölümlerinin MÖ. II. binyılda Orta Asya'da ortaya çıkmış olması ve söz konusu bölgelerle komşu coğrafyaların tarihi ve medeniyetleri hakkında MÖ. son yüzyıllara kadar *Avesta* dışında başka herhangi bir yazılı metin bulunmaması da göz önünde bulundurularak *Avesta*'nın, olağanüstü tarihsel değeri olduğu anlaşılmaktadır. XIX. yüzyılın ilk onlu yıllarında *Avesta*'da; Orta Asya ve İran medeniyetleri konusunda birtakım bilgilere ulaşma amacıyla başlatılan çalışmalarda *Avesta* mitolojik rivayetleri, o dönemlerde hayvancılığa son derece önem verilmesi, büyük sürülere sahip kahraman kişiliklerden söz edilmesi, o çağlarda İran ve komşu bölgelerde hayvancılık ve ilgili alanların, söz konusu mitolojik rivayetleri ortaya çıkaranların hayatında ne denli önemli olduğunun da göstergesidir. Bunların yanı sıra, *Avesta*'da Orta Asya İran dillerini konuşan toplulukların çadırlarda sürdürdükleri göçebe hayattan tarıma geçiş dönemleri de yansıtılır. Bazı araştırmacılara göre bu sosyo-ekonomik gelişmelerin önemli etkenleri arasında, inanırlarının yerleşik bir hayata geçmeleri ve ziraatla uğraşmalarını salık veren Zerdüş'ün öğretileri de yer alır.³¹

Dinsel açıdan *Avesta*, Orta Asya ve İran halklarının inançlarıyla ilgili önemli içeriğiyle Mezdiyesnâ inanışı kutsal metinlerini bir araya toplamış olması açısından da ayrıca önemlidir. Çünkü toplumların yaşam tarzlarıyla ilgili

²⁹ Bahâr, Costârî Çend Der Ferheng-i Îrân, s. 20.

³⁰ Turâbî, Târîh-i Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslâm, s. 34.

³¹ *A.g.e.*, s. 34.

önemli ayrıntıları da yansıtan dinsel inanışlar, sosyo-ekonomik şartlar ve ortamların farklılaşmasıyla önemli ölçüde değişikliklere uğramaktadır. *Avesta*, söz konusu inanç sistemlerinin aşamalı olarak gelişmeleri eski dünyanın dinî algılamaları ve değer yargıları, göksel cisimler ve doğa güçlerinin kutsanarak yüceltilmesinden, Zerdüş inanışında düalizm gibi konulara kadar izleme imkanı sunmaktadır.³²

Avesta, Fars edebiyatı tarihi açısından da son derece önemli bir kaynaktır. Mitolojik rivayetler, efsaneler, tanrılar ve ulusal kahramanlara ait anlatılar *Avesta*'da yer alışlarından dolayı kaybolmamış ve sonraki kuşaklara aktarılmışlardır. Asırlar boyu sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarılan efsaneler ve mitolojik rivayetler derlenerek *Avesta*'da kayıt altına alınmıştır. *Avesta*'da yer alan özellikle de birtakım on bir ve sekiz heceli manzum bölümler edebiyat tarihi açısından oldukça önem arz eder. Bu şiirsel bölümler, Orta Asya milletlerinin eski çağlardan beri şiire ve edebiyata yatkın olduklarının, en eski devirlerde bile şiir söylediklerinin göstergelerinden biridir.³³

Avesta'nın bazı bölümleri edebî açıdan önemli özellikler göstermektedir. Son derece fasih ve akıcı cümleleriyle, tanrının övgüsü ve tabiat tasvirlerine yer vermektedir. Bunun yanı sıra *Avesta*, dil açısından da önemli özelliklere sahiptir. *Avesta*'nın bir bölümü de manzûm ve kafiyeli olarak kaleme alınmıştır. *Avesta*'nın en eski bölümlerinden olan, Gâtâlâr bölümü zaten yüksek dereceden şiirlerden oluşmaktadır.³⁴

İranlıların, İslâm dinini kabul etmelerinden sonra, eski İran'a ait birçok metin gibi *Avesta* da, Pehlevî ve Avesta dillerinde alfabelerinin artık kullanımdan kalkması, öte yandan Mazdeist inanış sistemi kurumlarıyla İranlıların yeni dinsel kurumları arasındaki birçok konuda ortaya çıkan uyumsuzluk ve derin anlaşmazlıklar nedeniyle önemini yitirerek farklı coğrafyalara aktarıldı. Bütün bunlara rağmen, eldeki bilgilerin tanıklığıyla IV.-V./X.-XI. yüzyıllara kadar *Avesta*'nın Sasanîler dönemindeki önemini ve toplumsal hayattaki etkinliğini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Ancak VI./XII. yüzyıldan itibaren *Avesta*'nın aynı oranda yaygın olarak bulunmadığı, nüshalarının Mazdeist inanışın diğer kutsal metinleri gibi, evlerde ve

³² Turâbî, Târîh-i Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslâm, s. 34-35.

³³ *A.g.e.*, s. 35.

³⁴ Rızâzâde-yi Şafak, Sâdık, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1352 hş., s. 37.

ateşkedelerde saklandığı ya da yarı gizli bir şekilde, sadece ayinlerde okunduğu, egemen güçlerin söz konusu metnin toplum kesimleri tarafından edinilmesi ve okunmasına uygun ortamlar oluşmasına imkan vermediği anlaşılmaktadır.³⁵

Öte yandan, I./VII. yüzyıllar boyunca eski dinî inanışlarını terk etmek istemeyen, yeni dine inanmayı kabul etmeyen İranlı birtakım çevreler, çareyi ülkelerinden göç etmekte buldular. Aşamalı olarak Hindistan topraklarına giderek orada birtakım bölgelere yerleştiler. Söz konusu grup günümüzde de Hindistan'da yaşamakta ve **Pârsiler** adıyla anılmaktadır. Bunlar arasında çok sayıda *Avesta* uzmanı, Pehlevî dili ve edebiyatı uzmanları yetişmiştir. Bunlar Hindistan'a giderken Âzerfernbâğ/Fars Âteşkedesi'nden aldıkları ve orada yakmaya devam ettikleri ateşin yanında kutsal metinlerinin önemli bir kısmını da götürdüler. Diğer taraftan Hindistan'a göç etmiş Zerdüşt inanırlarıyla İran'ın değişik bölgelerinde yaşamakta olan Zerdüşt bağlıları arasındaki ilişkiler gittikleri günlerden günümüze kadar hiçbir zaman kopmadı ve günümüzde de özellikle **Kirmân** ve **Yezd** bölgelerindeki Zerdüşt inanırlarıyla Hindistan ve dünyanın diğer bölgelerindeki dindaşları arasındaki ilişkiler sürmektedir. Bu değişik coğrafyalarda yaşamlarını sürdüren dindaşlar arasındaki dinsel ve kültürel ilişkilerin sürmesi, kutsal metinlerin de önemli ölçüde Hindistan topraklarında olmak üzere korunması ve günümüze kadar aktarılmasında etkin rol oynamaktadır.³⁶

X./XVI. yüzyıldan itibaren bazı Avrupalı araştırmacılar, eski İran dini Zerdüştilik ve bu dinin kutsal kitabı *Avesta* konusunda araştırmalarda bulunmak üzere çalışmalar başlattılar ve özellikle XII./XVIII. Yüzyıldan XIV.-XX. Yüzyıla kadar **A. De Perron**, **Darmesteter**, **Jackson** ve diğer bilim adamları birbiri ardından Hindistan yolunu tuttular ve orada eski İran dini bağlılarıyla tanışarak bu dinin kaynaklarını üzerinde yoğunlaştılar. Bu şekilde arkeoloji bilim dalına bağlı olarak "Avestabilim" adında bir dal oluştu. Her geçen gün gelişen bu bilim dalında değişik dillerde, yüzlerce kitap ve makale yazıldı.³⁷

Söz konusu rivayetlerde *Avesta*'nın Zerdüşt döneminde *Avesta* yazısıyla yazılışı, efsanelerle karışık anlatım ağırlıklıdır. İran geleneklerindeki sözlü anlatım ve kuşaktan kuşağa sözlü aktarımların çok önemsenmiş olması,

³⁵ Dusthâh, *Avestâ*, I, (Giriş), 17.

³⁶ *A.g.e.*, I, (Giriş), 17.

³⁷ Dusthâh, *Avestâ*, I, (Giriş), 17.

Avesta'nın yazılı şekillerinden daha çok bu yolla korunduğunu ve daha sonraki dönemlere aktarıldığını göstermektedir.³⁸

Pehlevice ve Arapça kaynaklarda dini daha çok önemseyen iki Sasanî hükümdarından söz edilir. Bunlardan biri II. Şâpûr, diğeri de Enûşirvân'dır. Bu noktadan hareketle IV-VI. yüzyıllar arasındaki süre *Avesta*'nın yazıya geçirildiği dönem olarak kabul edilir. Bu kutsal metnin IV. yüzyılda yazıldığı ve VI. yüzyılda da son şeklini aldığı söylenebilir. Yazıya geçirilmesinden sonra da tarafından ezberlenen *Avesta*'nın sözlü olarak saklanmasını mübedler daha çok önemsiyorlardı. *Avesta*'nın günümüze gelmiş değişik yazılarla yazılı nüshaları vardır. Ancak hiç biri tek başına tam *Avesta* metni değildir. Bazı *Avesta* nüshaları Pehlevîce çevirileriyle birlikte bulunur. Kopenhagen Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan ve sadece Visparad bölümünü içeren en eski nüsha 1268 tarihlidir. Sasanîler döneminde yazılmış *Avesta*, üç büyük kitâp halinde düzenlenmiştir.³⁹

1.1. AVESTA NESK'LERİ

Avesta dilinde "naska" şeklinde yazılıp okunan, Pehlevice'de "Nask" olarak telaffuz edilen "nesk" kelimesi; "*kitab, metin*", "*büyük bir kitabın ciltlerinden her biri*" anlamlarında bir kelime olarak kutsal kitap *Avesta*'nın her bir bölümü için kullanılan adıdır. Bu isim sadece *Avesta*'nın bölümleri (21 bölüm) için kullanılır. Ancak Yasnalarda "nesk" kelimesinin *Avesta*'nın tamamının adı olarak da geçer. *Dinker*d ve diğer kaynaklarda *Avesta*'nın 21 nesk'i olduğu bunlardan her birinde farklı konuların ele alındığı belirtilir.⁴⁰

Eski İran ve Fars mitolojisi konularında yapılacak çalışmalarda ilk kaynak olarak Zerdüşt'ün kutsal kitabına başvurulmalıdır. Bu açıdan *Avesta*'nın en önemli bölümleri Yaştlardır. Yaştlar, İranlıların kendilerine özgü çeşitli tanrılara yapmış oldukları duaları, ilahileri ve yakarışları içermektedir. Bu bölümlerdeki rivayetlerin bir kısmı Zerdüşt öncesi dönemler hakkında da bilgiler içerir. *Avesta*'nın bir diğer bölümü olan Vendîdâd, Ahuramazda'nın

³⁸ Tefezzulî, *Târih-i Edebiyyât*, s. 67; Hacaloğlu, Haluk, *Zerdüşt "Ahura Mazda"*, İstanbul 1995, s. 33.

³⁹ Tefezzulî, *Târih-i Edebiyyât*, s. 70-72.

⁴⁰ Muîn, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 189, 190; Dûsthâh, *Avestâ*, II, 1065; Gilânî, Ahmed İdâreçî, *Şâ'irân-i Hem'asr-i Rûdekî*, Tahran 1370 hş., s. 387; Dihhudâ, Alf Ekber, *Luğatnâme-yi Dihhudâ*, "Nusuk", XLVII, 482; Mu'în, *Ferheng-i Fârsî*, Tahran 1375 hş., "Nask", IV, 4722.

yarattığı, sonra Ehrimen tarafından kirletilen İran toprakları hakkında bilgiler verir.⁴¹

Bu dönemlerden daha eski devreler, yani İranlılar ile Hintlilerin henüz yollarını birbirlerinden ayırmamış oldukları çağlar hakkında bilgiler elde etmek için de, MÖ. İkinci bin yılda söylenmiş oldukları kabul edilen Aryâ kökenli Hintlerin edebiyatlarında yer alan *Rig Veda* surûdları son derece önemli kaynaklardır. Tanrılardan birçoğu, mitolojik kişilikler, aynı zamanda büyük bir ihtimalle *Avesta* ve *Veda* bağlularının inançlarında birtakım efsanevî şahsiyetler ortaktır. *Rig Veda*'da söz edilen bir kişilikten *Avesta* da bahsetmekte ve hakkında ayrıntılar vermektedir. Bunların yanı sıra eski dönemlerde MÖ. İkinci 1000'li yıllarda Mısır, Anadolu ve Suriye bölgelerinde ele geçen birtakım çivi yazılı belgeler yakın doğu'daki ilk Hint ve Avrupa göç dalgaları, bazı tanrılar ve tarzları hakkındaki rivayetlere ışık tutmaktadır. Bunlar dışında tarih ve mitoloji konusunda Yunan, Ermeni ve Süryani kaynaklarının da katkısı göz ardı edilemez.⁴²

Bunlar dışında Pehlevice ya da yeni Farsça'ya çevrilmiş başka eserler de vardır. Bunlar arasında: *Dînâ-yi Mînog-i Hired*, *Sitâyiş-i Sî Rûze*, *Mâdigân-i Yûşt Feryân*, *Behmen Yaşt*, *Câmâspnâme*, *Pendnâme-yi Zerdüşt*, *Dârû-yi Hursendî*, *Mâdigân-i Çetrenge*, *Mâdigân-i Gocestek Ebâlîş*....⁴³

Çok eski dönemlerden beri edebiyat din ile çok yakın bir ilişki içerisinde ve çoğu zaman bu iki değer birbirinden ayrı şeyler olarak görülmez. Sümerlerden kalma eserler, dünyanın yaratılışıyla ilgili eski dünyaya ait efsanevî hikayeler, tanrılarla ilgili, onları öven anlatılara yer verirken, *Avesta*'nın önemli bir bölümü şiir ve ilahilerden oluşmaktadır. Eski Yunan edebiyatında da edebiyatın din ile çok yakın ve ayrılmaz beraberliği dikkat çekmekte, yine Tevrat merkezli oluşturulan eski Yahudi edebiyatı da benzeri özellikler taşımaktadır. Fars edebiyatında da dinsel içerikli manzûm ya da mensûr olarak kaleme alınmış çok sayıda eser bulunmaktadır.⁴⁴

⁴¹ Enûşe, Hasan, *Târîh-i Îrân*, Tahran 1368 hş., III/1, 477-478.

⁴² *A.g.e.*, s. III/1, 478.

⁴³ Safâ, Zebîhullâh, *Târîh-i Edebiyyât Der Îrân*, Tahran 1371 hş., I, 140.

⁴⁴ Rezmecû, Huseyn, Şi'r-i Kohen-i Fârsî Der Terâzû-yi Nakd ve Ahlâk-i İslâmî, Tahran 1369 hş., s. 18-19.

1.2. AVESTA'NIN BÖLÜMLERİ

Avesta “Beş Bölüm”den oluşur.

1. Gâtâlar:

Avesta'nın en eski bölümü olan Gâtâlar'ın yazıldığı tarih Zerdüş Peygamber'in yaşadığı dönemlerdir. Tarihî dönemler olarak bu çağlar, MÖ. 1500-800 yılları arasında bir döneme yerleştirilir. Ancak *Avesta*'nın bizzat Zerdüş'tün ilahileri olarak kabul edilen bu bölümünün ilk olarak ne zaman ve hangi dille yazıldığı, hangi dönemlerde sözlü aktarımlardan yazıya geçirildiği konusunda kesin bilgiler bulunmaz. Bazı *Avesta* uzmanlarına göre; Zerdüş'tün yaşadığı çağlarda yani MÖ. XVI.-IX. yüzyıllarda İran'da henüz kullanılan bir alfabe bulunmuyordu ve Zerdüş'tün ilahileri, diğer birçok eski İran anlatısı gibi, yüzyıllarca sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarılıyordu. Bu durum Ahâmenişler dönemine kadar devam etmiş, o dönemlerde Finikeliler ve Babillilerden alınma, Arami alfabesiyle yazıya geçirilmiştir. Ancak bu görüşte olanların karşısında bu konuda farklı düşünen bir grup bilim adamınca da; Ahâmenişler döneminden önceleri de İran'da yazının kullanıldığı ve *Avesta*'nın da bu alfabeyle yazılmış olduğu kanısı öne çıkmaktadır. Bu görüşlerin kanıtı olarak da Sümer tabletleri ve başka birtakım yazılı belgelerin varlığı gösterilir. Ancak bu görüş kesin olarak algılansa ve kanıtlanırsa bile, tek başına Gâtâlar'ın ve *Avesta*'nın diğer bölümlerinin yazıldığı tarihin belirlenmesi imkanı yoktur. Hiçbir kaynakta, bu kutsal metinlerin yazılış tarihi olarak Ahâmenişlerden daha önceki dönemlere ait bir tarih verilmemektedir.⁴⁵

Zerdüş dinsel geleneklerinde; *Avesta*'nın altın suyuyla sığır derileri üzerine yazılmış olduğu ve Dijniş'te korunduğu aktarılır. *Târîh-i Belâmî*'de bu konuda şu bilgilere yer verilir: Zerdüş, Goştâsp hükümdar zamanında ortaya çıktı. Allah'ın peygamberi olduğunu iddia etti. Hükümdarlığının otuzuncu yılında Goştâsp'ın huzuruna çıktı. Goştâsp onun dinini kabul etti ve katiplerini çağırarak Zerdüş'tün kendisine vahiy yoluyla geldiğini söylediği kutsal metinleri önceden hazırlanmış sığır derilerine altın suyuyla yazdırdı. On iki bin sığır derisi üzerine yazılan bu vahiyler insanlara iletildi. Daha sonra bu yazılan metinleri saltanat hazinesinde koruma altına aldı. Yine Zerdüş geleneklerine

⁴⁵ Dusthâh, *Avestâ*, I (Giriş), s. 13-14.

göre, İskender'in İran'ı işgali döneminde başta *Avesta* olmak üzere, *Dînkerd*, *Bundehişn* ve *Ardâvîrâfnâme* gibi eserler yakılmış, Eşkâniler döneminde **I. Belâş**/21. Eşk (51-78)'in emriyle *Avesta* yeniden sözlü rivayetlerin toplanarak derlenmiş ve yazıya aktarılmıştır.⁴⁶

İslâm öncesi dönem Pehlevi eserlerde genellikle *Avesta*'yla ilgili birtakım efsane karışık bilgilere de rastlanır. Zerdüştin inanırları geleneklerinde de yer alan bu efsaneler arasında önemlilerinden biri şudur: İskender, İran'ı işgal ettiğinde deriler üzerine yazılmış olan *Avesta*'yı yakmış, bu yüzden de kendisine “Gocestek: lanetli” nitelemesi verilmiştir.⁴⁷

Avesta'nın en önemli bölümü olarak kabul edilen Gâtâlar, bir dizi ahlakî öğütler ve öğretiler içeren, Zerdüştin inancına ait birtakım kuralları ortaya koyan manzûm bölümlerdir. Yaklaşık 5.560 kelimedenden oluşan Gâtâlar'ın, dil ve sözcükleri açısından *Avesta*'nın diğer bölümlerine oranla daha eski metinler olduğu anlaşılmaktadır. Bu ve diğer birtakım farklı özelliklerinden dolayı araştırmacılar, Gâtâlar'ın bizzat Zerdüştin kendi sözleri olduğu kanısına varmaktadırlar. Yine tarihî verilerden anlaşıldığı kadarıyla söz konusu bölümler hem manzûm ve he de mensûr olarak kaleme alınmış, ancak daha sonraları mensûr kısımlarının ortadan kaybolmasıyla sadece manzûm bölümleri günümüze gelebilmiştir. Burada üzerinde durulması gereken bir diğer önemli nokta da, Gâtâlar'ın en eski manzûm İran eseri olabileceğidir.⁴⁸

I./VII. yüzyılda üç önemli savaşın ardından İran, Arap egemenliği altına girince, daha önce İskender tarafından İran topraklarının işgal edilmesi gibi ulusal edebiyat da bağımsızlığın kaybedilmesiyle birlikte ortadan kalktı ve *Kur'ân* dili Pehlevî dilini edebiyattan, dinî alandaki kullanımdan ve daha da ileriye giderek resmî alanından da sürüp çıkardı. Bu hızlı ve etkili gelişmelerin ardından İranlılar birikim ve yeteneklerini uzun yıllar Arap diliyle ortaya koydular. Bir süre sonra da millî gelenek ve görenekler yenilenmiş şekilleriyle ortaya çıkmayı başardı. Artık tılsım bozulmuş, Fars şiiri yeniden doğdu. Bu yeniden ortaya çıkış beklendiği gibi hızlı ve tam belirgin olmadı. Ancak iki yüzyıl sonra Firdevsî ve *Şâhnâme* çağında tam olgunluk çağına erişti. Bu

⁴⁶ Dusthâh, *Avestâ*, I, (Giriş), s. 14-15; Oşîderî, *Dânişnâme*, s. 36.

⁴⁷ *A.g.e.*, I, (Giriş), 15.

⁴⁸ Zerrînküb, Abdülhuseyn, *Defter-i Eyyâm*, Tahran 1358 hş., s. 230, 259.

yüzden Firdevsî'ye kadar geçen söz konusu iki yüzyıl boyunca yaşamış Fars şairlerinin adları dışında hiçbir bilgi kalmamıştır.⁴⁹

Gâtâlar'ın dili, Hintlilerin kutsal metni *Vedalar*'a çok benzeyen arkaik bir yapıya sahiptir. Gâtâlar, özünde dinsel ilahilerden oluşur. Bu ilahilerden özenle seçip çıkarabildiğimiz ipuçlarından, esas itibarıyla, bunların tarımla birlikte hayvan, özellikle de sığır yetiştiriciliğinin yapıldığı kırsal bir döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonraki *Avesta* ilahilerinde; kalelerden, sulama kanallarından söz edilse de, ilahilerin yazıldığı dönemde bir çeşit kentleşmenin olduğu düşünülmemektedir. İlahilerden anlaşıldığına göre, siyasal yapı, aile, köy ve kabileyle veya mahalle ve kırsal sınırlıdır. Gâtâlar, genel anlamda İranlılar ve yabancılar arasındaki değil, Zerdüştin öğretisine inananlar ile inanmayanlar arasındaki bir karşıtlığı yansıtmaktadır.⁵⁰

Avesta'da Yasna'nın bölümleri, “Hâitî”; Pehlevî ve Fars dillerinde de “Hât”, “hâ” isimleriyle bilinir. Yasna'nın “72 bölüm”ünden “17 bölüm”ünü oluşturan Gâtâlar, beş ayrı bölümde toplanmıştır. Her biri ayrı bir isimle bilinir ve “**Gâh**” adıyla anılır. Gâh (*Avesta*'da, “gâs”), ilahi anlamında kullanılır. Gâtâlar'dan her biri birkaç “**Hât**”tan, her hât da “**Bend**”lerden oluşur.

Gâtâlar beş “Surûd”tan oluşur:

1. Surûd: Ahunavaiti Gâh, 7 Hât.
2. Surûd: Ushtavaiti Gâh, 4 Hât.
3. Surûd: Spentamainyush Gâh, 4 Hât.
4. Surûd: Vohukhshathra Gâh, 1. Hât.
5. Surûd: Vahishtoishti Gâh, 1 Hat.

2. Yasna

Yasna “*tapınma ve yakarış, namaz ve tören*” anlamlarındadır. Sanskritçe'de; “yacna/yajna”, Pehlevî dilinde; “yazşan/yazashan/izashn” olarak geçer. Yasna, “yezd”, “yazata” kökünün türevidir. “Îzed” ve “Îzedân” kelimeleri de ondan türetilmiştir.

⁴⁹ Zerrînküb, *Defter-i Eyyâm*, s. 230.

⁵⁰ Mallory, J. P., *Hint-Avrupalıların İzinde*, (Çev. Müfit Günay), İstanbul 2002, s. 66.

Yasna'larda sırasıyla şu konulara yer verilir: Ahuramazda ve övgüsü. Kutsal ölümsüzler ve tanrılar. Pehlevî dilinde “dron” olarak geçen, Hûm (sarhoşluk veren kutsal bitki), Zerdüş'tin imanı, Gâtâlâr ve Yasna'ların övgüleri, Surûş, dua ve yakarış övgüleri, kutsal ateş ve suyun övgüleri vb. konular.⁵¹

Özellikle dinsel ayinler ve törenlerde okunan Yasna, “**Hât**” adıyla bilinen “72 bölüm”den oluşur. Yasnaların 17 bölümü Gâtâlâr'ı oluşturmakta, bu 17 bölümün bizzat Zerdüş'tün sözleri olduğu aktarılmaktadır.

3. Yaştlar

Avesta dilinden bir sözcük olan “Yaşt”, “yesen” ile eş anlamlıdır. İkisi de aynı kökten gelmekte, “*tapınma* ve *yakarış*” anlamlarını ifade etmektedirler. Ancak “yasna”, genellikle “övgü”, “yaşt” ise sadece yaratıcıyı ve kutsal ölümsüzleri övgü anlamlarında kullanılır. Farsça sözlüklerde “yaştan: *ibadet etmek*” anlamı da vardır. *Burhân-ı Katî*'de: “*yemeğe bir şeyler okumak*” anlamına kullanıldığı, “*muğların yemek yerken yaptıkları ibadet*” olduğu da belirtilir.⁵² Bu bölüm; genellikle Mehr, Tîşter, Nâhîd ve diğer eski İran tanrılarına dua edilirken okunan ilahilerden oluşur. Mevcut Yaştlar 21 tanedir. Her bölüm içeriğinden kaynaklanan ismi taşır. Örneğin; “Hurmuzd Yaşt”, “Hordâd Yaşt”, “Âbân Yaşt”, “Hûrşîd Yaşt”, “Ferverdîn Yaşt”... gibi.⁵³

Günümüze kadar gelmiş olan Yaştlar ölçülü, vezinli şairsel ifadeler ve yüksek hayal gücü ifadeleriyle dolu cümlelerden oluşmaktadır. Yaştların bir kısmı oldukça eski devirlere aittir. Hurmuzd Yaşt, Hordâd Yaşt, Ferverdîn Yaşt gibi adlar taşıyan yaştların sayısı 21'dir.⁵⁴ Yaştlar da; İran ulusal hikayelerinin kahramanları ve serüvenlerinden de söz edilir: Tîr Yaşt'da; Âreş-i Kemângîr⁵⁵, Reşn Yaşt'da; Sîmorğ ile Ferahkert denizi'nin ortasında bulunan ve bu kuşun yuvasının üzerinde yer aldığı ağaç⁵⁶, Ferverdîn Yaşt'da Keyûmers, Zû,

⁵¹ Mu'în, *Ferheng-i Fârsî*, “Yesnâ”, VI, 2335; Ebu'l-Kâsımî, Muhsin, “Evistâ”, *DMBİ*, X, 441.

⁵² Mu'în, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 201; Ebu'l-Kâsımî, Muhsin, “Evistâ”, *DMBİ*, X, 442.

⁵³ Âbâdânî, Abdullâh Mubellîğî, *Târih-i Edyân ve Mezâhib-i Cihân*, Tahran 1377 hş., I, 354; Dusthâh, *Avestâ*, I, (Giriş), 35; Tefezzulî, Ahmed, *Târih-i Edebiyyât-i İrân Pîş Ez İslâm*, Tahran 1376 hş., s. 44-59; Kellens, J., “Avesta”, *ÉIr*, III, 38.

⁵⁴ Mu'în, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 202.

⁵⁵ Dûsthâh, *Avestâ*, I, 329-343.

⁵⁶ *A.g.e.*, I, 397-404.

Tâhmâsb, Menûçeher⁵⁷, Zâmyâd Yaşt'da; ferr-i keyânî ve onu elde edemeyen Efrâsyâb ile Dahhâk⁵⁸ gibi hükümdarlara yer verilir. Hûm Yaşt ise; Hint-İran ortak rivayetleri ve mitolojik anlatılarına ayrılmıştır.⁵⁹

Örneğin **Vîtâsp/Goştâsp Yaşt**; Zerdüş'tün dilinden Goştâsp'a yapılan dualara yer vermekte, eski hükümdarlar, kahramanlar ve tanrılardan da söz etmekte; burada Zerdüş'tün Goştâsp'a dininin birtakım inanç özelliklerini ve esaslarını öğretmektedir.

Yaştlar'ın bir de “**Hâduht Nesik**” adında kısa bir ek bölümü vardır. Bu bölüm “**3 Fergerd**”den her fergerd de, “**bend**”lerden oluşur.

4. Vîsparad

Vîsparad/Vîsparat; *Avesta* dilinde iki kelimeden oluşur: “Vîspa+ratavo: *heme-yi serverân: bütün önderler*” anlamını ifade eder. Başlı başına bir kitap olmayan *Vîsparad*, özellikle yılın altı Gâhenbâr'ında dinî törenler ve ayinlerde Yasnalarla birlikte okunmuş olan dualar ve zikirlerin Yasnalara eklenmiş bölümleri olarak kabul edilir. *Vîsparad*'ın her bölümü “kerde” adıyla bilinir. Bu kelime bizzat *Avesta*'da bölüm ve “fasıl” anlamlarında kullanılmıştır. *Vîsparad*, “**24 kerde**”den, her “**Kerde**” de “**Bend**”lerden meydana gelir.

5. Horde Avesta

Pehlevî dilinde “Hortek Epestâk” adıyla geçen bu bölüm, yeni Farsça'da *Horde Avesta: Küçük Avesta* adıyla bilinmektedir. II. Şapûr (310-379) döneminde yaşamış Mübedler mübedi Âzerbâd Mihrâspend tarafından derlenmiştir. *Horde Avesta*, namazlarda, kutsal gün, gece ve aylarda dinî törenler ve sodre giymede, kostî bağlama, düğün, taziye gibi törenler ve bayramlarda okunan bir kutsal metindir. İçerisindeki metinler büyük *Avesta*'dan alınmış, birtakım eklemeler ve eksiltmelerle oluşturulmuştur. *Horde Avesta*'nın bütün duaları *Avesta* dilinde yazılmamış, bir kısmı daha sonraki

⁵⁷ *A.g.e.*, I, 405-430.

⁵⁸ *A.g.e.*, *Avestâ*, I, 485-503.

⁵⁹ Rezmûcî, Huseyn, *Kalemrov-i Edebiyyât-i Hamâsi-yi İrân*, Tahran 1381 hş., s. 58; Dûsthâh, *Avestâ*, I, 505-506.

dönemlerde *Pâzend* dilinde yazılarak eklenmiştir.⁶⁰ Bunlar Zerdüş'tün inanırı halkın duaları, özel törenlerdeki yalvarış ve yakarışlarıdır. *Horde Avesta*'nın önemli bölümleri şunlardır: **Niyâyiş**: Güneş, ay, su ve ateş adına belirlenmiş ve ayın belli günlerinde okunan dualar. **Gâh**: bir gün ve bir gece boyunca okunan dualar. **Sî Rûze**: ayın otuz gününün adlarını taşıyan otuz tanrı adına okunan ve ölümlerin ardından otuz gün süreyle okunmaktadır. **Âferîngân**: Tanrıya sunulan birtakım adaklar ve kurbanlarla birlikte okunan dualar.⁶¹

Horde Avesta, “Hürşîdnyâyîş”, “Mihriyâyîş”, “Mâhnyâyîş”, “Âteş-i Behrâm niyâyîş”, “Erdîsveriniyâyîş” gibi değişik isimlerde “**19 Bölüm**”den meydana gelir. Bu bölümlerden her biri “**bend**”lerden oluşur.

6. Vendîdâd

Eski şekli, *Avesta*'da, “Vi.daēva.dīta” olan Vendîdû “*ayrılık ve devden/şeytandan uzak olma kuralına sahip kişi*”, “*devler aleyhine kanun*” anlamındadır. Vendîdâd, “**22 Fergerd**”ten oluşur. Her Fergerd, “**bend**”lerden meydana gelir. 21. Fergerd'e kadar bu bölümlerde daha çok dinî kurallar; yemin, sözünde durma, temizlik, suları temiz tutma, leş yeme ve pisliklerden sakınma, tövbe gibi konulardan söz edilir. Ahâmenişler sonrası dönemde yazıldığı kabul edilir. 22. Fergerd ise, Ehrimen'in ortaya çıkardığı 99.999 kötülük ile, bunlara karşı tanrının özel ulaşımın getirmiş olduğu 99.999 ilaçtan söz edilir. Dinî törenlerde okunmayan *Vendîdâd*'ın yazılması ve derlenmesinde muhtemelen temizliğe olağanüstü önem veren batı İranlı Muğların önemli etkileri olmuştur.⁶²

⁶⁰ Muin, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 202-203; Âbâdânî, *Târîh-i Edyân*, I, 359; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 255.

⁶¹ İsfehânî, Rızâ, *Îrân Ez Zerdüş'tâ Kiyâmhâ-yi Îrânî*, s. 57; Oşîderî, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, s. 255; Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyyât*, s. 42-43; Kellens, J., “Avesta”, *Elr*, III, 38.

⁶² Muin, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, I, 200-201; İsfehânî, Rızâ, *Îrân Ez Zerdüş'tâ Kiyâmhâ-yi Îrânî*, s. 56; Âbâdânî, *Târîh-i Edyân*, I, 354-355; Tefezzulî, *Târîh-i Edebiyyât*, s. 61-62; Kellens, J., “Avesta”, *Elr*, III, 38.

KAYNAKÇA

- Âbâdânî, Abdullâh Mubelliği, *Târîh-i Edyân ve Mezâhib-i Cihân*, Tahran 1377 hş., I-III.
- Affî, Rahîm, *Esâtîr ve Ferheng-i Îrân Der Niviştehâ-yi Pehlevî*, Tahran 1374 hş.
- Âmûzgâr, Jâle, *Târîh-i Esâtîrî-yi Îrân*, Tahran 1381 hş.
- Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Muhtasar-i Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1376 hş.
- Âştîyânî, Celâluddîn, *Zertušt, Mezdiyesnâ ve Hukûmet*, Tahran 1381 hş.
- Bahâr, Melikuşşuarâ, *Sebkşinâsî/Târîh-i Tatavvur-i Nesr-i Fârsî*, Tahran 1373 hş.
- Bahâr, Mihrdâd, *Costârî Çend Der Ferheng-i Îrân*, Tahran 1376 hş.
- Bahâr, Mihrdâd, *Ez Ustûre Tâ Târîh* (nşr. Ebu'l-Kâsım-i İsmâilpûr), Tahran 1377 hş.
- Bausani, Alessandro, *Îrâniyân* (çev. Mes'ûd-i Recebniyâ), Tahran 1359 hş.
- Berzger, H.-Sâdikî, F., “Keyânîyân”, *Dânişnâme*, I, *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî*, Komisyon, Tahran 1375-1378, I-III.
- Boyce, Mary, *Târîh-i Kîş-i Zerdüş't*, (çev. Humâyûn San'atizâde), Tahran 1374 hş.
- Dihhudâ, Alî Ekber, *Luğatnâme-yi Dihhudâ*, Tahran 1346 hş. I-L.
- Dusthâh, Celîl, *Avesta*, Tahran 1381 hş., I-II.
- Ebu'l-Kâsımî, Muhsin, “Evistâ”, *Dâ'iretu'l-ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî/DMBİ*, Tahran 1380 hş., X, 441.
- Ebu'l-Kâsımî, Muhsin, *Râhnumâ-yi Zebânâ-yi Bâstânî-yi Îrân*, Tahran 1375 hş.
- Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, İstanbul 2003.
- Eliade, Mircea-Couliano, Ioan P., *Dinler Tarihi Sözlüğü* (çev. Ali Erbaş), İstanbul 1997.
- Enûşe, Hasan, *Târîh-i Îrân*, Tahran 1368 hş., III/1, 478.
- Gilânî, Ahmed İdâreçî, *Şâ'irân-i Hem'asr-i Rûdekî*, Tahran 1370 hş.
- Hacaloğlu, Haluk, *Zerdüş't “Ahura Mazda”*, İstanbul 1995.
- Hayum, Robert. E., *Edyân-i Zinde-yi Cihân*, (çev. Abdurrahîm-i Gevâhî), Tahran 1375 hş.

- Hinnells, John Russells, *Şinâht-i Esâtîr-i Îrân* (çev. Amûzgâr, Jâle-Tefezzulî, Ahmed), Tahran 1382 hş.
- Humâyî, Celâluddîn, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân* (nşr. Mâhduht-i Bânû Humâyî) Tahran 1375 hş.
- İftihârzâde, Mahmûd Rızâ, *Îrân, Âyîn ve Ferheng*, Tahran 1377 hş.
- İsfehânî, Rızâ, *Îrân Ez Zerdüşť Tâ Kıyâmhâ-yi Îrânî*, Tahran 1369 hş.
- İsmâîlpûr, Ebu'l-Kâsım, "Pîşdâdîyân", *Dânişnâme-yi Edeb-i Fârsî* (ed. Hasan-i Enûşe), Tahran 1375 hş.
- John B. Noss, *Târîh-i Câmî-'i Edyân* (çev. Alî Asğar-i Hikmet), Tahran 1375 hş.
- Karatay, Osman, *İran İle Turan*, Ankara 2003.
- Kellens, J., "Avesta", *Eİr, Encyclopedia Iranica/Eİr.*, New York 2000.
- Kezzâzî, Mîr Celaluddîn, *Nâme-yi Bâstân*, Tahran 1381 hş.
- Mallory, J. P., *Hint-Avrupalıların İzinde*, (Çev. Müfit Günay), İstanbul 2002.
- Mâzenderânî, Huseyn Şehîdî, *Ferheng-i Şâhnâme/Nâm-i Kesân ve Câyhâ*, Tahran 1377 hş.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn, *Murûcu'z-zeheb ve ma'âdinu'l-cevher* (çev. Ebu'l-Kâsım-i Pâyende), Tahran 1374 hş., I-II.
- Mokri, M. "İran", *Eİ²* (İng.), *The Encyclopaedia of Islam/Eİ²*, IV.
- Mu'în, Muhammed, *Ferheng-i Fârsî*, Tahran 1375 hş., I-VI.
- Mu'în, Muhammed, *Mezdiyesnâ ve Edeb-i Fârsî*, Tahran 1338 hş., I-II.
- Oranskii, Iosif Mikhailovich, *Fıkhu'l-luğâ-yi Îrânî* (çev. Kerîm-i Keşâverz), Tahran 1379 hş.
- Oşîderî, Cihângîr, *Dânişnâme-yi Mezdiyesnâ*, Tahran 1371 hş.
- Pîrniyâ, Hasan-Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Îrân Ez Âğâz Tâ İnkirâz-i Kâçâriyye*, Tahran ts.
- Pûrdâvûd, İbrâhîm, *Ferheng-i Îrân-i Bâstân*, Tahran 1380 hş.
- Rezmcû, Huseyn, *Kalemrov-i Edebiyyât-i Hamâsi-yi Îrân*, Tahran 1381 hş.
- Rezmcû, Huseyn, *Şi'r-i Kohen-i Fârsî Der Terâzû-yi Nakd ve Ahlâk-i İslâmî*, Tahran 1369 hş.
- Rızâzâde-yi Şafak, Sâdık, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân*, Tahran 1352 hş.
- Safâ, Zebîhullâh, *Târîh-i Edebiyyât Der Îrân*, Tahran 1371 hş. I-V.
- Şâhruhî, Nûşîn, *Ustûre-yi Âferîniş*, *Îrânşinâsî*, (Bethesda 2000), XII/2, 341.

- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'r-rusul ve'l-mulûk* (alwaraq).
- Tefezzulî, Ahmed, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslâm*, Tahran 1376 hş.
- Tokmak, A. Naci, "İran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi/DİA*, İstanbul 2000, XXII, 416.
- Turâbî, Seyyid Muhammed, *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân Pîş Ez İslâm*, Tahran 1373 hş.
- Yazıcı, Tahsin-Öztürk, Mürsel, "İran", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi/DİA*, İstanbul 2000, XXII, 414.
- Zerrînkûb, Abdülhuseyn, *Defter-i Eyyâm*, Tahran 1358 hş.